

DOI 10.36074/logos-04.07.2025.011

ДО ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ІНТЕГРАЦІЙНОГО ФАКТОРУ ФІЛОСОФСЬКО- ПРАВОВИХ НАДБАНЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

Єфремова Наталя Володимирівна¹, Горяга Оксана Вікторівна²

1. кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія», УКРАЇНА
ORCID ID: 0000-0003-0497-2619

2. кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія», УКРАЇНА
ORCID ID: 0000-0001-5866-3550

Досліджуючи генезис конституційних ідей та інститутів на українських землях XIV-XVI століть, ми пропонуємо звернутися до гносеологічних витоків конституціоналізму. Для виконання цього завдання, перш за все знадобиться визначитись із проблемою тлумачення такого багатогранного явища, як конституціоналізм. Так, наприклад, аналізуючи його сутність, український вчений І. І. Забокрицький запропонував тлумачити його як «...основану на західній цивілізаційній та правовій традиції доктрину обмеження влади, що органічно охоплює інституційну (система взаємопов'язаних та взаємозбалансованих органів), аксіологічну (низку принципів, які є концентрованим втіленням конституційних цінностей) та нормативну (систему об'єктивованих правових норм, спрямованих на регулювання владних відносин) складові, а також практичне їх втілення в суспільстві, яке зорганізувалось з метою оптимальної реалізації суверенної влади, що природно належить йому загалом та кожному із його членів зокрема...» [1, с. 59]. Наведене тлумачення є одним з багатьох існуючих сьогодні в юриспруденції, але не дивлячись на його дискусійність, зазначимо, що конституціоналізм – це система знань, яка сформувалася в процесі розвитку фундаментальних цінностей демократії, а з іншого – це механізм державної влади, визначений конституцією країни. Разом з тим, слід погодитися з думкою української дослідниці О. Бориславської, яка вважає: «Ця категорія своїм змістом здатна

ABSCHNITT 6.
RECHT UND VÖLKERRECHT

охопити як правові явища, так і неюридичні, а також метаюридичні феномени соціального, економічного, політичного, культурного характеру у тій мірі, в якій вони виступають соціокультурною передумовою формування конституціоналізму і водночас – середовищем його існування та розвитку, впливають на його конкретно історичний зміст» [2, с. 249].

Проте історично конституціоналізм пов'язували не з конкретною організацією державної влади, а з механізмом, що забезпечував її обмеженість на користь певним цінностям. У новітній час становлення конституціоналізму у вигляді цілісного вчення та адекватної йому практики пов'язують з епохою боротьби з абсолютизмом у Європі. Безумовно, що в кожній державі вона має свою історію, тож ми пропонуємо визначити витoki українського конституціоналізму на початковому етапі та показати розвиток його філософсько-правової доктрини.

Історичний та історико-правовий вимір конституціоналізму потребують звернення до цивілізаційних цінностей і традицій, укорінених у правовій свідомості й суспільних цінностях, так щоб вони були сприйняті й практичними працівниками, які покликані охороняти й плекати конституційні цінності в країнах, народ яких належить до однієї цивілізаційної традиції.

Стосовно визначення українського конституціоналізму – ми теж можемо констатувати його складну історію, пов'язану як з розвитком суспільних відносин і державотворчих процесів, що відбувалися на українських теренах з давніх часів, так і з поширенням там філософсько-правових ідей, запозичених у Європі. Його витoki сьогодні шукають і в історії грецьких міст-держав Північного Причорномор'я, і в державотворчих процесах Давньої Русі, але переважна більшість дослідників пов'язує його оформлення з добою розвитку українського козацтва та боротьби українського народу за відродження своєї держави.

Безумовно, що на формування концепцій про справедливу владу на українських теренах впливали не лише власні уявлення, але й іноземні приклади. Потрапивши під іноземний вплив, русинське населення ВКЛ і Польщі намагалося відстоювати права на збереження автономності своїх територій і захист прав православного населення. Враховуючи ці обставини, ми припускаємо, що німецькі переселенці в межах Західноукраїнських територій ще з XIII століття почали поширювати інноваційні ідеї про обмеження влади монарха і аристократів. Правовими джерелами відповідного змісту можна вважати Магдебурзьке право та Велику Хартію (Magna Carta).

Але для цього дослідження ми просапуємо перш за все зупинитися на аналізі концепції особистої свободи та її втіленні на законодавчому рівні у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ).

Так, наприклад, у загально-земському привілеї, виданому 6 травня 1434 р. у Троках великим князем Сигізмундом Кейстутовичем, правитель підтверджував права і вольності бояр литовських і руських, а також гарантував не карати їх інакше, як на підставі суду [3, с. 200]. Це доповнення законодавства стало суттєвою перемогою литовсько-руської шляхти у справі обмеження свавілля королівських посадників на місцях і навіть самого монарха. Своєю чергою, матеріали цього привілею суттєво вплинули на подальший розвиток ідеї обмеження влади та на формування доктрини прав людини в Європі.

Подальший процес правового забезпечення у ВКЛ таких ідей, як «свобода привілейованих верств населення» та «зверхності закону», ми бачимо в загально-земському привілеї від 2 травня 1447 р. (так званий Віленський привілей короля Казимира). У ньому, між іншим, литовсько-руській шляхті надавалося надзвичайно важливе право вільного виїзду за кордон, у чужі землі (крім ворожих земель) задля лицарської служби або в інтересах маєткових; паннам і вдовам гарантувалось право вільно виходити чи не виходити заміж без дозволу господаря чи його уповноважених на місцях; встановлювалось положення про індивідуальну відповідальність кожної особи тільки за власні злочини «аби ні жона за мужа, ані діти за батька, ані слуга за пана не відповідали» в тому випадку, якщо вони не були співучасниками скоєння злочину, окрім справ про образу маєстату господарського [3, с. 202].

Такі концептуальні зміни у філософії середньовічного права Європи можна пов'язати і з тим, що там почали застосовувати ідеї божественного для обґрунтування концепцій обмеження королівської влади за допомогою законів, які унеможливлювали сваволю монархів на користь Божественного порядку і справедливості.

Отже, на фоні поширення подібних ідей, реалізованих у Європі як у нормативно-правових актах, так і в філософських працях, ми можемо констатувати, що вони, безумовно, впливали на процес трансформації уявлень про право та його філософію. Своєю чергою, це призводило до реформування законодавства у ВКЛ в дусі започаткування певної гуманізації та справедливості в державі. Разом з тим, захищеність людини в той період відповідала її ієрархічному статусу у феодальному суспільстві.

Аналізуючи спадщину політико-правової думки на українських землях XVI – початку XVII століття, на особливу увагу заслуговують ідеї Станіслава Оріховського. Підтримуючи ідеї гуманізму та природного права, С. Оріховський написав біля двох десятків праць, які мали велику популярність у Західній Європі. Опинившись в епіцентрі суспільної політичної боротьби, в умовах релігійної нестабільності, пов'язаної з початком реформаторського руху, він назвав два центральних орієнтири для пошуку стабільності в державі: це справедливість і віра, втілені в праві, де право, своєю чергою,

ABSCHNITT 6.
RECHT UND VÖLKERRECHT

захищає свободу, зумовлену природним правом. Як захисник інтересів шляхти, він послідовно доказував, що реальна свобода всіх громадян (окрім кріпаків) є можливою лише за рахунок правових регламентацій влади. Закон – це душа і розум держави. Однак встановлювати його в державі може лише становий представницький орган, а не монарх одноособово. Ця думка яскраво пролунала в таких його працях, як «Напучення польському королеві Сигізмунду-Августу» (1543), «Розмова навколо екзекуції» (1563), «Квінкункс або Вірець устрою Польського королівства» (1564), «Політії королівства Польського...» (1565).

Відкидаючи у своїх ранніх працях теологічну теорію походження влади в державі, С. Оріховський зазначав, що королівська влада не походить від Бога, а є результатом угоди між громадянами, що добровільно слухняні монарху [4]. При цьому він наголошував, що не всяка людина здатна здійснювати владні повноваження, а лише та, що прагне правди і справедливості, до того ж, сама вміє вчитися. А державне управління, на його думку, буде варварським, якщо ті, хто його реалізують, не поважають знань, ігнорують науку про правду і справедливість (тобто про право) Розум і знання – головні властивості правителя, стражі нашої душі. Отже, правова регламентація має стосуватися й вищої державної влади в особі виборного короля, що допоможе уникнути тиранії. Влада, за С. Оріховським, надається королю для управління державою та її захисту, тобто з метою спільного блага, а здійснення цих функцій є священним обов'язком монарха.

Наслідуючи окремі філософсько-політичні погляди Античності, С. Оріховський вважав, що для уникнення тиранії та забезпечення верховенства закону потрібно розподілити владу в державі на три гілки. Відповідно до запропонованої ним схеми, король має здійснювати виконавчу владу, становий представницький двопалатний орган – Вальний сейм – законодавчу владу, а влада судова має належати виборним суддям, незалежним від влади законодавчої.

Подальшого розвитку на українських теренах набула також ідея особистої свободи. Так, наприклад, наприкінці XVI століття в Речі Посполитій з'явилася неординарна праця волинського шляхтича, який під псевдонімом Христофор Філалет написав «Апокрисис». Анонімний автор висунув у своїй праці не лише ідею обмеженої монархії, а й протест проти соціального та релігійного гноблення українського народу. Наслідуючи деякі погляди німецьких протестантів, Х. Філалет відстоював соціальні свободи, зокрема свободу совісті. Виступаючи проти релігійного гноблення православних, він вимагав рівних прав для світських людей всіх станів у державі та справедливого розв'язання питань церковно-суспільного життя. Як бачимо, звернення до реформаційних ідей дало змогу Христофору Філалету

сформулювати низку ранньобуржуазних ідей про громадянські права. Відносини між монархом і народом, на його думку, повинні будуватися на законах і добровільній згоді підданих [5 с. 47].

Висновки. Підбиваючи підсумки зазначимо, що український конституціоналізм має свої особливості (історичного, національного, політичного, ідеологічного, культурологічного, економічного характеру). Його доктрина базується на класичних ідеях лібералізму (неолібералізму) та універсальних принципах, ідеях, що сягають своїм корінням у загальнолюдську політико-правову культуру та історію. Передісторія ідей конституціоналізму набула розвитку у творах філософів та мислителів доби Середньовіччя і Ренесансу, спираючись не тільки на філософський фундамент Античності, а і виходячи з потреби вирішувати важливі соціально-політичні, релігійні та економічні проблеми свого часу. Розвиток філософсько-правової доктрини конституціоналізму ми можемо побачити в Європі й за доби Середньовіччя. Так, приблизно з XIII століття ідеї божественного права, а з часом і природного, починали використовувати для обґрунтування концепції про обмеження абсолютизму королівської влади за допомогою писаного закону.

На українські землі ці ідеї почали потрапляти із певним запізненням, але часто отримуючи тут «нове звучання». На противагу тенденції посилення абсолютизму в Європі, у ВКЛ та в Речі Посполитій з'являлись новаторські ідеї та правові документи, які в XVI столітті послідовно були реалізовані шляхтою та міщанами країни у програмі з обмеження королівської влади, розвитку парламентаризму, відокремлення судової влади від виконавчої, а також у закріпленні низки громадянських прав станів. У цьому дослідженні ми навели лише маленьку частку прикладів розвитку філософсько-правових поглядів в історії конституціоналізму на українських теренах. Але навіть їх короткий аналіз демонструє нам вагу політико-правового і філософського наробків, що стали реальним підґрунтям для формування українського парламентаризму і конституціоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- [1] Забокрицький І. І. Основні аспекти сучасного розуміння конституціоналізму. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2015. № 827. С. 53–60.
- [2] Бориславська О. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. Вісник Львівського університету. Серія: Юридична. 2015. Вип. 61. С. 247–256.
- [3] Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Київ : Україна, 1998. 254 с.
- [4] Кухта Б. Л. З історії української політичної думки : курс лекцій. Київ : Генеза, 1994. 368 с.
- [5] Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : навч. посібник. Київ : Вища школа, Знання, 1999. 543 с.